

ХІХ АСР БИРИНЧИ ЯРМИДА БУХОРО АМИРЛИГИ

Режа:

1. Бухоро амирлиги тарихига оид манбалар.
2. XVIII аср иккинчи ярми-ХІХ аср биринчи ярмида Бухоро амирлигидаги сиёсий вазият.
3. XVIII аср иккинчи ярми-ХІХ аср биринчи ярмида Бухоро амирлигидаги иқтисодий ҳаёт.

Бухоро хонлигида XVIII аср ўрталарида юз берган сиёсий воқеаларда мангит уруги вакиллари Бухоро хонлиги тахтига олиб чиқди. Давлат ҳукмдорлари «амир» унвони билан юритиладиган бўлди ва давлат ҳам Бухоро амирлиги деган ном олди.

Бухоро амирлиги тарихига оид ёзма манбалар ичида «Қушбеги архиви» ҳужжатлари, «Тарихи салотини мангития», «Тухфаи шоҳий», «Достони амирони мангит», «Тарихи амири Ҳайдар», «Гулшан ал-мулук», «Рисолаи мухтасари аз тарихи салотини хонадони мангития» каби маҳаллий тилларда ёзилган асарлар билан бир қаторда рус тарихчиларидан Е.К.Мейндорф томонидан 1820 йилда ёзилган «Оренбургдан Бухорога саёҳат», 1833 йилда татар муллоси Мирзо Жаъфар номи билан 4 ой Бухорода яшаган П.И.Демезоннинг «Бухоро хонлиги ҳақида қайдлар», 1841 йилда Бутенов элчилиги таркибида Бухорога ташриф буюрган И.Ханиковнинг «Бухоро хонлиги таърифи» каби асарларини келтириб ўтиш мумкин.

Шунингдек, инглиз жосуслик ҳизмати вакиллари Мир Изатулло ва А.Бернс томонидан ҳамда А. Вамбери томонидан ёзилган асарлар ҳам Бухоро амирлигининг ХІХ аср биринчи ярми тарихига оид муҳим манбалар қаторидан ўрин олган.

2-масала: Аштархонийлар инқироzi ва Абулфайзхоннинг ўлими билан барҳам топа бошлаган Бухоро хонлиги тахти бир неча йиллар давомида (1747-1756) аштархоний шаҳзодалар томонидан бошқарилган бўлсада, ҳокимият амалда мангитлар уругидан бўлган Муҳаммад Раҳим кўлига ўтиб қолган эди. Муҳаммад Раҳим ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида марказий давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришди. Мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг барқарорлашувидан манфаатдор бўлган йирик ер эгалари, савдогарлар, уламолар ва фузалолар унинг бу сиёсатини қўллаб-қувватладилар.

Ишни аввало сарой амалдорларини ўзгартиришдан марказий бошқарувни тартибга солишдан бошлаган Муҳаммад Раҳим аста-секин вилоятлар ҳокимлигига ҳам ўзига содиқ одамларни қўйишга киришди. Бунинг учун у сепаратистик кайфият жуда кучли бўлган Шаҳрисабзга 1750-1752 йилларда 4 марта юриш қилиб, бу ердаги муҳим мудофаа кўргонлари (Китоб, Сангфуруш, /овмиш, Қушчи) ни эгаллади ва воҳада ўз ҳокимиятини тўлалигича ўрнатишга муваффақ бўлди. /узор ҳам Бухоро ҳокимиятини тан олди.

Муҳаммад Раҳим Миёнқол, Нурота, Ургут, Кабодиён, Бойсун каби вилоятларга ҳам юришлар уюштириб, марказий ҳокимиятни тан олишга мажбур қилди. 1753-1756 йилларда Зарафшон воҳасининг юқори оқими, Жиззах, Зомин ҳам Бухоро амирлиги таркибига қўшиб олинди. Бухоронинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш мақсадида 1752-1753 йилларда шаҳарнинг эски девори ёнида янги мудофаа девори (2 м) қурилди.

Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган гайратли Муҳаммад Раҳимни Бухоронинг қонуний ҳукмдори сифатида тан олиб Қўқон, Тошкент, Марв, Балх ва Қундуз вакиллари ва ҳукмдорлари расмий элчиликлар юбордилар.

Муҳаммад Раҳим вафотидан сўнг тахтга унинг тоғаси, Миёнқол хокии Дониёлбий ўтирди. Унинг ҳукмронлиги даврида (1759-1784) марказий ҳокимият заифлашди ва уруглар ўртасидаги низолар марказий ҳокимиятга қарши чиқишлар кўпайди. Бундай ҳол бутун мамлакат бўйлаб ёйилди. Юз, кенагас, бургут, баҳрин, сарой каби йирик ўзбек уруглари бирлашиб, Бухорога қарши юриш қилдилар. Бироқ исёнчилар халқнинг қўллаб қувватлашлари туфайли бостирилди. Бу воқеа Дониёлбий ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ юз берган эди.

1771 йилда Шахрисабз ва /узур беклиларида давлатга қарши кучли қўзғолон кўтарилди. Бу қўзғолон жуда катта қийинчилик билан бостирилди. Қўзғолон раҳбарлари қатл қилинди.

Мамлакатда галаёнларнинг тўхтовсиз давом этиб турганлиги марказий ҳокимиятнинг обрўси ва қудратини заифлаштирди. Бу ҳол иқтисодий аҳволнинг ҳам ёмонлашувига олиб келди. 1784 йилда кўтарилган навбатдаги қўзғолон натижасида мамлакатда ҳукмдор ўзгарди ва тахтга Дониёлбийнинг ўгли Шохмурод ўтказилди.

Шохмурод Бухоро амирлиги тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ҳукмдорлар сирасига киради. У мангитлар сулоласи ҳукмдорлари орасида энг биринчи бўлиб «амир» унвони билан давлатни бошқарди. Шунга кўра бу давлат ҳам Бухоро амирлиги деган ном олди. Тарихда «амир масъум» (Бегуноҳ амир) номи билан машҳур бўлган Шохмурод ҳукмронлиги йиллари (1785-1800) Бухоро амирлигида марказий ҳокимият бошқарувининг нисбатан мустаҳкамланиши даври ҳисобланади. Шохмурод ҳам бошқа ҳукмдорлар каби марказий ҳокимиятга бўйсуннишдан бош тортаётган айрим бекликларга қарши ҳарбий юришлар уюштирди ва давлатнинг ҳудудий яхлитилигини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Шохмурод фақатгина сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаб қолмасдан, бир қатор маъмурий иқтисодий-маданий тадбирларни ҳам амалга оширди. Ўз ҳаётини камтарона дарвешларга хос тарзда ўтказган бу ҳукмдор Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидаги, Амударё бўйларидаги сугориш тизимларини қайта тиклаб, янги иншоотлар, кўприклар, йўللар ва бошқаларни барпо эттирди.

Амир Шохмурод томонидан ўтказилган молия, суд, маъмурий ва ҳарбий соҳалардаги ислохотлар натижасида мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий ҳаёт бирмунча жонланди.

Амир Шохмурод ўгли Амир Ҳайдарни мангитларнинг ота мерос мулки ҳисобланган ва амирликда катта нуфузга ва мавқега эга бўлган Қарши шаҳрига ҳоким этиб тайинланди. Шундан бошлаб мангитлар сулоласи тахт ворисларининг Қаршида ҳокимлик қилишлари одат тусига кирди. Шохмуроддан сўнг тахтга Амир Ҳайдар отасининг сиёсатини давом эттира олмади ва унинг ҳукмронлиги йилларида (1800-1826) мамлакатда сиёсий кескин вазият ҳукм сурди. Бухорога бўйсуннишдан бош тортган Шахрисабз, Ургут, Миёнқол бекликларига қўшин тортишга мажбур бўлди. Ҳарбий йўл билан қўлга кирита олмаган вилоятлар бошқарувини келишувчилик йўли билан ўз беклари қўлда қолдиришга мажбур бўлди. Хусусан, бўйсунмаган Шахрисабз маҳаллий ҳоким Дониёр валломага мулк сифатида тақдим этилди ва Шахрисабз бунинг натижасида 1858 йилгача мустақил равишда ҳукм сурди. Ўратепа беклиги бўйсундирилиб, амирлик ҳудудлари бирмунча кенгайтирилди. Бу даврда қўшни хонликлар билан муносабатлар ҳам кескинлашди. Хива хонлиги томонидан уюштирилган бир қанча босқинчилик юришлари асосан оммаси кўмагида қайтарилди.

Қўқон хонлиги билан муносабатлар эса анча жиддий ва кескин тус олди. Азалдан Бухорога тобе ҳисобланган Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжан ва бошқа чегара бўйлаб жойлашган шаҳарларга қўқонликларнинг тажовузлари анча кескин тарзда кучайиб борди. Амир Ҳайдар 1807-1810 йилларда Қўқон хони Олимхон билан Тошкент, Ўратепа, Жиззах, Зомин шаҳарлари учун қўлдан-қўлга ўтиб турди.

Амир Ҳайдар вафотидан сўнг тахтни унинг учинчи ўгли Насрулло эгаллади. Ўз акалари Хусайн ва Умарни ўлдириб тахтни эгаллаган Насрулло мангитлар сулоласининг ва Бухоронинг энг қонхўр ва золим вакили сифатида тарихда қолган. Шунга қармай Амир Насрулло марказий давлат ҳокимиятни мустаҳкамлаган, ҳарбий соҳада анча самарали ислохотлар ўтказиб, ўз қўшинининг жанговор ҳолатини оширган, мамлакатнинг ҳудудий яхлитилигини бирмунча тиклаган ҳукмдор ҳам эди.

Амир Насрулло ҳукмронлиги (1826-1860) даври ички ва ташқи душманлар билан тўхтовсиз курашлар остида ўтди. Ўз душманларида кўрқувни кучайтириш мақсадида кўплаб кишиларни қатл эттирган учун Насрулло ҳалқ орасида «Кассоб амир» номи билан аталган эди. Марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида олиб борилган тўхтовсиз курашлар Насруллодан норозиликни кучайтириб юборган эди. Насрулло

бўйсунмаган бекларга қарши курашар экан, шавқатсиз бўлишга интилди. Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган кураш узоқ вақт давом этди ва 1832 йилдан 1858 йилгача давом этди.

Амирликнинг шимолидаги чегара шаҳарлари (Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Жиззах, Зомин) учун Қўқонликлар билан бўлган жанглар узоқ давом этди ва жанглар Бухоро фойдасига ҳал бўла бошлади. Амир Насрулло 1842 йилда Қўқон хонлиги пойтахтини ҳам эгаллади ва Қўқон хони Муҳаммад Алихонни оила аъзолари билан бирга қатл эттирди. Қўқоннинг эгалланишига баъзи Қўқонлик амалдорлари ҳам ёрдам берган эдилар.

Хива хонлиги билан ҳам низоли вазиятлар сақланиб қолди.

Амир Ҳайдар ҳамда Насрулло ҳукмронлиги даврида Россия ва Англиянинг манфаатлари Ўрта Осиёда тўқнашди. Бу даврда Ҳиндистонни эгаллаган ва Афғонистонда катта таъсирга эга бўлган Англия, Бухоро амирлигига ўз вакилларини юбора бошлайди.

У IX асрнинг 30-40 йилларида амирликда бир қанча инглиз разведкаси ходимлари муркрофт (1824), А.Бернс (1831), Майор Вольф (1843), ҳамда амир Насрулла томонидан қатл этилган (1838) полковник Стодарт ва майор Коннолилар бўлишиб, бу ерда Россияга қарши Бухоро-Хива иттифоқини такид қилишга уриниб кўрдилар, бироқ бу уриниш натижасиз яқунланди. Амир Насрулло даврида чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликлари чегараларига яқинлашиши давом этди. Россия ҳукумати ҳам Бухорога ўз таъсирини ўтказишга уриниб кўрди. XIX асрнинг 60 йилларига қадар Россия империясининг маҳсус элчилари ҳам ўз манфаатларини кўзлаб 4 маротаба Бухорога юборилдилар. Бухорога юборилган бу рус махфий хизмати вакилларига маҳсус топшириқлар берилган бўлиб, улар мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий аҳволи, шаҳарлар ва мудофаа кўргонлари, қўшин тузилиши, куро-яроғлар ва бошқа шу стратегик ахмиятга эга ҳолатларни ўрганишлари лозим эди. Бу маълумотлар кейинчалик Россия империясининг хонликларини истило қилишларида муҳим аҳамиятга эга бўлган эди.

3-масала: Деҳқончилик ва чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик мамлакат иқтисодининг асосий тармоқлари эди. Аввалгидек давлатга амир ва унинг яқинларига қарашли давлат ерлари, хусусий мулкдорларга тегишли ер-мулклар (мулки ҳолис), диний маҳкамалар, мадраса ва масжидлар, қабристонлар ҳаражатлари учун берилган вақф ерлари мавжуд эди

Деҳқончиликда барча соҳалар анъанавий равишда ўз тараққиётида давом этди. Бу даврда айниқса узумчилик, шоликорлик, пахта ва тамаки етиштириш анча тараққий этди.

Чорвачилик амирлик ҳудудидаги бепаён дашт ва чўллар тоғ ва тоғ олди ҳудудларида мавжуд эди. Чўл ҳудудларида хусусан, Бухоро ва Қарши атрофларидаги даштларда қоракул тери етиштириш кенгайиб борди. Ташқи бозордаги қоракул терига талабнинг кучлилиги қоракул қўйлар етиштиришни кенгайтиришга олиб келган эди. Шунингдек, чорвачиликда йилкичилик, бунда ҳам асосан Бухоро қорабайир отларини етиштириш тараққий этган эди. Бундан ташқари йирик қорамоллар етиштириш ва чорвачилик маҳсулотлари тайёрлаш ҳам анча тараққий этди.

Ҳунармандчилик асосий йирик шаҳарлар билан бир қатор йирик кўргонлар ва қишлоқларда ҳам кенг тарқалиб борди. Ҳунармандчиликнинг барча соҳаларида ўз касб уюшмалари мавжуд бўлиб, улар оқсоқоллар томонидан бошқарилган ва барча ишлаб чиқариш жараёни назорат қилинган. Четдан шогирд ёллаш кам учрайдиган ҳолда бўлиб, ҳунармандчилик сирлари асосан отадан ўгилган мерос сифатида қолдирилган. Ҳунармандчиликдаги еткази тармоқ тўқимачилик бўлган. Бунга сабаб бир томондан ички ва ташқи бозорда бу турдаги маҳсулотларга талаб кучли бўлса, иккинчи томондан тўқимачилик учун зарур бўлган хом ашёларнинг маҳаллий эканлиги ва етарли бўлганлиги эди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланган соҳаларидан яна бири кулолчилик эди. Унинг асосий марказлари /иждувон, Қарши, Шашрисабз, Каттакўргон бекликларида эди.

Россия истилоси ва мустамлакаси даврида чинни маҳсулотларининг кўпайиши

кулолчиларнинг орқага кетишига сабаб бўлган бўлсада, амирликда бу соҳа ўз тараққиёти йўлида давом этди ва юқоридаги ҳолат асосан Туркистон генерал-губернаторлигига қарши жойларда юз берган эди. Шунингдек, амирликда металлларга ишлов бериш ва ундан турли хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш анча кенг тарқалган. Металлларга ишлов бериш ишларини асосан 4 турга бўлиб кўрсатиш мумкин:

1. Темирчилик . Темирчиликлар асосан қишлоқ хўжалик қуроллари ва кундалик ҳаётда ишлатиладиган буюмлар ясаш билан бирга ҳарбий қурол-яроғлар ҳам ясаганлар.

2. Мисгарлик. Мисгарлик асосан йирик шаҳарларда ривожланган. Мисгарлар турли идишлар, чилим, кундалик эҳтиёж буюмлари ясашган. Мис асосан Россиядан келтирилган. Мисга ишлов бериш санъат даражасига кўтарилган бўлиб, маҳсулотлар ички ва ташқи бозорда алоҳида талаб даражасида бўлган.

3. Чўян қийш (дегрзлик). Бу ҳам катта аҳамиятга эга ҳунар турларидан саналган. Улар асосан чўян қозон, манкалдон (чўгдон) ва бошқа шу каби буюмлар ясашган.

4. Рихтагарлик. Бронзадан буюмлар ясаш ҳам амирликнинг кўпгина шаҳарларида ривожланган эди. Бу усталар турли зеб-зийнат буюмлари, тули металл маҳсулотларнинг қисмлари ясашган.

Юқорида келтирилган ва санаб ўтилган ҳунармандчилик турлари билан бир қаторда амирликда заргарлик, кунчилик, дурадгорлик, новвойлик ва бошқа бир қатор соҳалар ҳам мавжуд эдики, булар ҳам амирликнинг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамият касб этарди.

XIX аср ўрталарига келиб Бухоро амирлиги сиёсий вазиятлар туфайли иккинчи даражали давлатлар қаторига тушиб қолган бўлсада, йирик савдо мамлакати сифатида катта аҳамиятга эга давлат ҳисобланарди.

Ички савдо билан бир қаторда ташқи савдо алоқалари ҳам тараққий этиб борди ва бунда Россия асосий ташқи савдодаги шерик бўлиб қолди.

Савдо жараёнида уч турдаги пул воситасидан – тилло, танган (кумуш) ва пул (мис) дан фойдаланилган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, амирликнинг ички ва ташқи сиёсий аҳволи бирмунча мураккаблашган бўлсада, иқтисодий ҳаёт ўзига хос тарзда ривожланиш йўлида давом этди ва бугунги кунгача айрим соҳалардаги анъаналарнинг етиб келишида муҳим ўрин тутди.